

УДК 342 97.351.74(477)

СВОБОДА СОВІСТІ І ВІРОСПОВІДАННЯ – КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ

Новіков В.В., к. ю. н., доцент,
декан юридичного факультету
Львівський приватний університет бізнесу та права

Досліджуються поняття та зміст інституту свободи совісті та віросповідання через призму прав і свобод людини та як конституційна основа свободи особи, аналізуються різні погляди вчених до його визначення. Звертається увага на системоутворюючу роль і значення цього інституту в системі прав людини. Робиться висновок про зміст свободи совісті, що включає в себе все різноманіття форм систем світоглядної орієнтації, що реалізовується одноособово чи колективно на принципах рівності.

Ключові слова: *свобода совісті, свобода віросповідання, права людини, релігійний світогляд, правовий інститут, свобода думки і релігії, правова держава.*

Исследуются понятие и содержание института свободы совести и вероисповедания через призму прав и свобод человека и как конституционная основа свободы личности, анализируются различные взгляды ученых к его определению. Обращается внимание на системообразующую роль и значение этого института в системе прав человека. Делается вывод о содержании свободы совести, включающим в себя все многообразие форм систем мировоззренческой ориентации, реализуемой единолично или коллективно на принципах равенства.

Ключевые слова: *свобода совести, свобода вероисповедания, права человека, религиозное мировоззрение, правовой институт, свобода мысли и религии, правовое государство.*

Novikov V.V. FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION IS A CONSTITUTIONAL HUMAN RIGHT

The paper examines the concept and content of freedom of conscience and religion through the prism of human rights and freedoms, as the legal basis of individual freedom. Emphasis on the role of the system and the importance of this institution in the system of human rights. It is concluded that the content of religious freedom includes the diversity of forms of ideological orientation systems, realized individually or collectively, on the principles of equality.

Key words: *freedom of conscience, freedom of religion, religious ideology, legal institution, freedom of thought and religion, human rights, rule of law.*

Постановка проблеми. Свобода совісті і свобода віросповідання як найважливіші досягнення людства є невід'ємними компонентами загальнолюдських цінностей, основних демократичних прав і свобод людини.

Конституція України, прийнята 28 липня 1996 року, надає вищу юридичну силу фундаментальним правам і свободам людини, серед яких основоположним є право на свободу совісті та віросповідання.

Над теоретичною розробкою і правовим оформленням принципів свободи совісті і свободи віросповідання працювало багато юристів та філософів. Ці принципи формувалися в драматичних колізіях і протиборствах. Поступово, з часом історичного розвитку, в суспільній свідомості утвердилося розуміння необхідності релігійної терпимості, вільнодумства, правового захисту людей, які дотримуються різного світогляду [1, с. 21].

Однак внаслідок недостатньої наукової розробленості, відсутності доктрини і чіткого понятійного апарату цього інституту практична реалізація цих принципів зіштовхується із серйозними проблемами, як в Україні, так і в інших державах світу. Проблеми, що стоять перед українським суспільством, які так чи інакше пов'язані зі сферою свободи совісті (розшарування людей по відношенню до світоглядних цінностей, порушення прав людини у сфері свободи совісті та свободи віросповідання, посилення ксенофобії), роблять актуальним дослідження змісту свободи совісті і свободи віросповідання як прав людини.

Теоретико-правове поняття та зміст свободи совісті формувалося і трансформувалося впродовж тривалого історичного періоду, і слід зазначити, що цей процес остаточно ще не завершився.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанням реалізації свободи совісті і свободи віросповідання та визначенню їх понятійного апарату були присвячені роботи багатьох вчених, які внесли вклад у справу теоретичного осмислення і правового забезпечення інституту свободи совісті і свободи віросповідання. Серед них слід відзначити роботи С. Авак'яна, С. Алексєєва, М. Бабія, Л. Батуєва, Н. Бердяєва, В. Богданова, В. Забігайло, М. Кириченко, А. Ловінюкова, М. Лубської, Г. Лупарьова, С. Мозгового, Ф. Рудинського, П. Яроцького та ін. Визнаючи внесок вчених, констатуємо недостатню науково-теоретичну розробленість понятійного апарату в правових актах. Зокрема, недостатньо розробленими залишаються проблеми співвідношення свободи совісті і свободи віросповідання, світськості держави, що призводить до юридично некоректного трактування питань, що відносяться до понятійного апарату досліджуваного інституту.

Метою статті є дослідження понятійного апарату, що використовується в процесі правового регулювання реалізації інституту свободи совісті і свободи віросповідання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Механічне складання понять «совість» і «свобода» не дає адекватного розуміння терміна «свобода совісті» як цілого.

Якщо поняття «свобода» закріпилося в юридичній науці, то термін «совість» не має однозначного правового трактування і не є елементом системи правового регулювання.

Сучасні філософи визначають совість як здатність особи здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формувати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати оцінку своїх поступків [2, с. 620].

Як категорія етики совість характеризує здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль і оцінку своїх вчинків, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання. В той же час свобода совісті нерозривно пов'язана з поняттям індивідуальної свободи, яка є найважливішою складовою свободи особистості.

На думку Ф. Рудинського, індивідуальна свобода реалізується поза державними рамками і проявляється в системі соціальних зв'язків і відносин, що виражають такі важливі і невід'ємні від особистості блага, як недоторканність життя, гідність, совість, особиста безпека людини. Вона втілює індивідуальні здібності людини, забезпечує можливості самовизначення особистості [3, с. 464] і втілюється в конституційних правах людини.

З точки зору В. Танчера, свобода совісті – це право людини на визначення свого власного відношення до питань світогляду взагалі і релігії зокрема [4, с. 165].

На нашу думку, свобода совісті як свобода світоглядного вибору є основою свободи як такої, системоутворюючим правом у системі прав людини. Видається не зовсім коректним стверджувати, що одне право є важливішим за інше. Але без належного забезпечення реалізації свободи совісті вся система прав людини стає неспроможною.

Попрання свободи совісті супроводжується підвищенням ризику переходу до авторизації влади, до масових порушень прав людини, до зростання ксенофобії, нетерпимості, дискримінації та насильству на їх ґрунті. Ще одна проблема, яка не має однозначного і загальноприйнятого теоретичного тлумачення, пов'язана з використанням юридичних конструкцій «свобода совісті» і «право на свободу совісті». При цьому обидві конструкції застосовуються в законодавстві і правозастосовчій практиці, причому нерідко як синоніми. Право на свободу совісті є юридичним її втіленням. У свою чергу, юридичне закріплення є лише однією з умов досягнення свободи совісті. Свобода совісті – це багатопланове явище, що зачіпає різні сторони життєдіяльності суспільства. Відповідно, існують численні підходи до розуміння свободи совісті.

Ф. Рудинський вважає, що «багатоаспектний характер цієї свободи зумовлює той факт, що вона може бути об'єктом вивчення різних суспільних наук: філософії, етики, політології, юриспруденції» [3, с. 639]. Цієї думки дотримувалися й інші дослідники [5, с. 120].

Наслідком різноманітності підходів до розуміння свободи совісті виступає неоднозначність її тлумачень, при цьому окремі інтерпретації цієї свободи можуть бути по відношенню до інших взаємовиключними.

В цілому принцип свободи совісті теоретично осмислювався і еволюціонував скоріше в якості категорії історичної та філософсько-етичної, ніж правової. Більше того, протягом тривалого історичного періоду більшість світоглядних питань тісно пов'язувалися з релігійним світоглядом і вирішувалися з позицій релігійного розуміння світу і моралі. Відповідно, поняття свободи совісті набуло більш вузького змісту, пов'язаного з відношенням індивіда до релігії. Зміщення акценту з філософських аспектів свободи совісті у бік правових відбувається по мірі трансформації правових і політичних систем.

Свобода совісті все більше почала розглядатися через призму прав і свобод людини, які знайшли своє позитивне вираження в юридичних джерелах. Подібна закономірність ілюструє перехід від природних прав до права позитивного, від прав суб'єктивних до об'єктивного права [6, с. 256]. Це свідчить про те, що право поступово перестає бути інструментом держави з управління соціальними процесами і все більше стає гарантом свободи кожної людини в суспільстві і державі. І свобода совісті відіграє тут важливу роль. Ця роль полягає в тому, що свобода совісті, яка є позитивно закріпленою свободою індивіда у світоглядній та поведінковій сферах, виступає юридичною основою свободи особистості в сучасній правовій державі і громадянському суспільстві.

На міжнародному рівні ідеали свободи віросповідання завоювали визнання у всьому світі, і ніяк не применшуючи їх значення, слід констатувати, що самостійні поняття, які закріплені Загальною декларацією прав людини та іншими міжнародними документами, такі як «свобода думки, совісті та релігії», змішалися в працях правознавців і, як наслідок, на сторінках юридичних документів.

Серед вчених немає згоди щодо свободи думки, совісті і релігії: чи існує тільки одна, глобальна свобода, яка розглядається в трьох різних аспектах, або слід розрізняти три самостійних види свободи? Більшість європейських вчених воліли до останнього варіанту, враховуючи конкретну мету релігійної свободи, але останнім часом схиляються до думки, що цей термін нерозривно пов'язаний зі свободою совісті [7, с. 14].

Терміни «свобода думки, совісті та релігії» не є єдиними, загальноприйнятими. Так, у Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань (резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 року), Документі Копенгагенської наради конференції з людського виміру НБСЕ (від 29 червня 1990 року) використовується термін «свобода думки, совісті і релігії». У Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 15 січня 1989 року, Паризькій хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 року використовується термін «свобода думки, совісті, релігії і переконань». А в Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини (від 26 травня 1995 року) йдеться про «свободу думки, совісті і віросповідання».

Статтею 35 Конституції України від 28 червня 1991 року кожному гарантується «свобода світогляду і віросповідання», а в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 21 квітня 1991 року використовується термін «свобода совісті і свобода сповідання релігії».

При цьому варіативність правових конструкцій не є єдиною проблемою. Головна проблема полягає в тому, що поняття свободи совісті і пов'язане з ним правове регулювання відносин було зведено майже до виключно свободи віросповідань (тобто свободі, що стосується лише індивідів, які вважають себе віруючими), і більше того – до проблем діяльності релігійних організацій (тобто колективної форми реалізації права на свободу віросповідань).

В результаті законодавство про свободу совісті стало сприйматися як спеціальне релігійне.

Пріоритет віддається релігійним організаціям, а не людині, яка стає придатком конфесій. Право особи на свободу совісті залишається в системі права лише як декларація, фактично перебуваючи поза правовим полем.

Слід зазначити, що в розробці принципу свободи совісті брали участь не тільки світські вчені, а й теологи. Визнаючи певні заслуги останніх, слід констатувати наявність деякого конфесійного відбитку на понятійному апараті відносно визначення свободи совісті, яке формувалося на основі християнських вчень.

Вузкість визначень поняття і змісту свободи совісті є причиною термінологічних невідповідностей законодавства (і не тільки українського) міжнародним нормам, на що раніше вказували вчені.

Так, А. Ловінюков зазначав, що «досить сильне панування традицій, які історично зв'язали поняття свободи совісті з правом сповідувати релігію або вести атеїстичну пропаганду, не дозволили законодавцям вийти за рамки цих уявлень» [8, с. 28].

На необхідність дати «змістовне, але гранично коротке визначення свободи совісті» вказував і Ю. Розенбаум, однак в силу панування тієї ж традиції він не зміг вийти за рамки, які прив'язують це поняття до релігії. Зокрема, він свободу совісті визначав як дозволене і гарантоване законами держави право громадян вільно і самостійно визначати своє відношення до релігії, здійснювати дії, які витікають з цього відношення, при умові дотримання законності. [9, с. 92].

Винятком в плані відсутності прив'язки до поняття релігії є визначення свободи совісті, яке дано Ф. Рудинським: «У широкому сенсі слова свобода совісті – це можливість для кожної людини здійснювати вчинки відповідно до своїх уявлень про справедливе і несправедливе, про добро і зло, якщо ці уявлення не суперечать моралі, яка прийнята у конкретному суспільстві, у певному середовищі» [10, с. 6].

Слід відзначити і визначення філософа В. Савельєва, який вважає, що свобода совісті – це забезпечення в суспільстві таких демократичних прав і свобод, які реально гарантують особистості можливість проявляти свої переконання у суспільстві [11, с. 97].

С. Авакьян дає такі визначення: «Свобода совісті – свобода морально-етичних поглядів людини (тобто що вважати добром і злом, чесною або підлістю, добрим чи поганим вчинком, чесною або безчесною поведінкою тощо). Свобода віросповідання – можливість вірити в існування якоїсь незвичайної (божественної) істоти, яка допомагає нам вибрати істинний шлях, який утримує від поганих вчинків» [12, с. 606–607].

Однак внаслідок відсутності визначення чітких правових критеріїв у зазначеній сфері спроби дати правові визначення інституту свободи совісті і віросповідання на знаходять підтримки серед науковців.

У теоретико-правовому сенсі підходи до проблеми реалізації свободи совісті включають два взаємопов'язані значення: як суб'єктивного права і як об'єктивного права, тобто правового інституту.

Тому Д. Белявський справедливо вважає, що правовий аспект свободи совісті необхідний розуміти у двох сенсах: суб'єктивному та об'єктивному. У першому сенсі це можливість індивіда самостійно визначати свої світоглядні позиції, робити духовний вибір. У другому сен-

сі – невід'ємне право кожної людини, яке закріплює можливість здійснення духовного вибору, визнається і гарантується державою. [13, с. 7].

Таким чином, в сучасному науковому середовищі немає єдиного загальноприйнятого теоретико-правового визначення свободи совісті.

Підходи до визначення поняття свободи совісті, як правило, взаємопов'язані з підходами до її змісту.

Виходячи з чинного законодавства, зміст свободи совісті можна визначити як складну правову категорію, що регулюється нормами права і складається із взаємопов'язаних між собою структурних елементів: право сповідувати будь-яку релігію; право здійснення релігійних обрядів; право змінювати релігію; право не сповідувати ніякої релігії; право пропаганди релігії; право вести атеїстичну пропаганду; право на благодійну діяльність; право на релігійну освіту; культурно-просвітницька релігійна діяльність; рівність перед законом усіх громадян, незалежно від їх ставлення до релігії.

Право кожної людини на свободу совісті, є системоутворюючим в системі прав людини. Без його реалізації інші права людини втрачають більшу частину реального змісту, залишаючись декларацією.

Реалізуючи це право, людина усвідомлює себе, знаходить сенс і визначає своє місце в житті. Від того, як людина визначить свій сенс, залежить її сьогоднішня і майбутня. Таким чином, свобода совісті включає в себе все різноманіття форм систем орієнтації (в тому числі релігійної орієнтації), реалізованих одноособово чи колективно на принципах рівності.

Таким чином, свобода совісті – право на задоволення світоглядної потреби, що надає сенс існування.

Свобода совісті як суб'єктивне право кожної людини є виміром свободи світоглядного вибору і включає в себе право формувати, обирати, мати, змінювати, відстоювати і поширювати переконання, право дотримуватися переконань і право відмовлятися від них, а також право діяти (не діяти) відповідно до переконань за умови правомірної поведінки.

Розгляд проблеми співвідношення свободи совісті і свободи віросповідання уявляється вкрай важливим, тому що дуже часто як у наукових працях, так і в системі законодавства зустрічається їх ототожнення і підміна. Загалом ці поняття близькі, хоча не ідентичні.

О. Брянцева вважає, що свобода совісті та віросповідання є однією фундаментальною свободою, але розглянутою в двох різних аспектах, які діалектично пов'язані між собою і невіддільні один від одного, співвідносяться як загальне і приватне, утворюючи єдиний правовий інститут [14, с. 6–7].

На нашу думку, свобода совісті включає в себе все різноманіття форм систем світоглядної орієнтації, і має на увазі наявність єдиного правового інституту. Свобода віросповідання не тільки є складовою частиною інституту свободи совісті, але й поглинається ним. У контексті цієї проблеми не менш актуальною є проблема співвідношення особистості і колективної волі.

Аналіз реальної ситуації показує, що свобода совісті кожного залежить від відносин держави з Церквою і релігійними організаціями, з цього формується державна релігійна політика. Формально проявляється турбота про реалізацію прав віруючих, а насправді реалізуються корпо-

ративні інтереси конфесій. Конфесії отримують від держави «спеціальні» пільги в обмін на політичну підтримку.

Більш коректною видається позиція, що включає протиставлення індивідуального та колективного: 1) свобода совісті включає в себе все різноманіття правоправних проявів систем орієнтації (без прив'язки до понять «релігія», «віросповідання»); 2) свобода совісті включає індивідуальну або колективну форму; 3) колективна форма є похідною від індивідуальної (в рамках реалізації права на об'єднання). З кожним роком конфесійний вплив на людську цивілізацію, збільшується, тому немає підстави говорити про зменшення потреби кожної людини в орієнтації і самоусвідомленні. Змінам піддаються лише форми реалізації цієї специфічної потреби внаслідок розвитку цивілізації. Старі форми еволюціонують або відмирають, поступаючи дорогою новим формам.

Можна припустити, що розвиток форм систем орієнтації нерозривно пов'язаний з еволюцією людства в цілому. Звідси витікає необхідність рівноправності нових форм (в тому числі перспективних, тих, що виникнуть у майбутньому) по відношенню до вже існуючих. Тим паче, що існуючі на цей час форми були свого часу новими. Наприклад, християнство у свій час було «новим» по відношенню до «традиційного» язичництва.

Розвиток цивілізації зумовлює зміну співвідношення між наукою і релігією у суспільстві, між знанням і вірою кожної людини. Усвідомлення різноманіття відносин і поваги до співвідношення знання і віри в різних людей в суспільстві є головним аспектом свободи совісті в реаліях сучасності.

У юриспруденції ці принципи повинні знайти відображення в праві кожного на свободу совісті. Від реалізації цього системоутворюючого права залежать: здатність індивіда самореалізуватися в особистість; можливість подолати суперечності між тенденціями, зумовленими розвитком природи людини та випереджаючим розвитком цивілізації; здатність держави до сталого розвитку без соціальних вибухів і потрясінь.

Таким чином, на наш погляд, поняття інституту свободи совісті і віросповідання слід визначити як сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері прав людини приймати або не приймати, вільно обирати, змінювати, розповсюджувати і висловлювати будь-які світоглядні системи і не бути підданим переслідуванню з боку держави.

Висновки. В міру трансформації правових і політичних систем теоретико-правове поняття та зміст свободи совісті сприймає загальнонаукову тенденцію до розширення, звільняючись від прив'язки до понять «релігія», «віросповідання». Свобода совісті стала розглядатися через

призму прав і свобод людини, виступаючи як юридична основа свободи особи.

Свобода совісті включає в себе все різноманіття форм систем світоглядної орієнтації, світоглядних свобод. Свободу віросповідання слід розглядати не тільки як складову частину свободи совісті, але й як ту, що поглинається нею.

Свобода совісті – це системоутворююче право у системі прав людини, яке є невід'ємним правом кожної людини на задоволення світоглядних потреб. Усвідомлення різноманіття відносин і поваги до співвідношення знання і віри у різних людей в суспільстві є головним аспектом свободи совісті в реаліях сучасності. Свобода совісті є стрижнем ідентичності людини, тому можна сказати, що це – право бути людиною. Вільний світоглядний вибір є основою вільного політичного вибору, правової демократії і соціальної держави.

У глобальному контексті свобода совісті є необхідною умовою подолання роз'єднаності людства, міжнародної інтеграції і вирішення комплексу глобальних проблем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурьянов С. Правовые основания, сущностное содержание и гарантии свободы совести / С. Бурьянов // Государство и право. – № 2. – 2001. – С. 21–26.
2. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ильичева. – М., 1983. – 620 с.
3. Гражданские права человека в России: современные проблемы теории и практики / под ред. Ф. Рудинского. – М.: ЗАО ТФ «МИР», 2006. – 739 с.
4. Танчер В. Основы научного атеизма / В. Танчер. – К.: Вид-во. Київського у-ту, 1968. – 468 с.
5. Кириченко М. Свобода совести в СССР / М. Кириченко. – М.: Юридическая литература, 1985. – 200 с.
6. Алексеев С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху / С. Алексеев. – М.: НОРМА, 1998. – 612 с.
7. Моран Г. Что такое религиозная свобода? Что должен гарантировать закон? / Г. Моран // Религия и право. – 1997. – № 2. – С. 14–21.
8. Ловинюков А. Закон СССР 1990 года о свободе совести и религиозных организациях / А. Ловинюков // Советское государство и право. – 1991. – № 4. – С. 26–32.
9. Розенбаум Ю. Советское государство и церковь / А. Розенбаум. – М.: Юридическая литература, 1985. – 285 с.
10. Рудинский Ф. Институт свободы совести по советскому государственному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Ф. Рудинский. – Новосибирск, 1963. – 24 с.
11. Савельев В. Свобода совести: история и теория / В. Савельев. – М., 1991. – 97 с.
12. Авакьян С. Конституционное право России: Учебный курс: в 2 т. / С. Авакьян. – М.: Юрист, 2005. – Т. 1. – 2005. – 832 с.
13. Белявский Д. Проблемы реализации права на свободу совести в субъектах Российской Федерации, находящихся в пределах Южного Федерального округа: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Д. Белявский. – Ставрополь, 2004. – 23 с.
14. Брянцева О. Реализация конституционного права на свободу совести в Российской Федерации (на примере Волгоградской области): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / О. Брянцева. – Волгоград, 2005. – 24 с.